

ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО ТА МАХНОВСЬКЕ ПОВСТАНСТВО: ПОШУКИ ТРАДИЦІЙ ТА ІСТОРИЧНИХ ПАРАЛЕЛЕЙ

На сьогоднішній день уже можна з упевненістю говорити про те, що у вітчизняній та зарубіжній історіографії склалися два протилежних один одному підходи до вирішення проблеми існування історичних зв'язків між Військом Запорозьким Низовим і Революційною Повстанською Армією України /махновців/ (РПАУ/М). Перший, що спочатку поширився в середовищі зарубіжної історіографії, зводиться до тенденції вважати махновських повстанців нащадками і продовжувачами ідей Запорожжя. Цю тезу ще в 1945 р. аргументовано висловив історик-емігрант В.Дубровський, спеціаліст з історії селянських рухів XIX ст., що назвав махновський рух “запорозькою фракцією” українського національно-визвольного руху [9; 8]. Згодом ідею спорідненості та правонаступництва махновців щодо козацтва, з деякими варіаціями, підтримували як автори спеціалізованих монографій, присвячених махновському рухові (М.Палій [22; 28] та О.Скирда [23; 14]), так і спеціалісти “радянологи”, наприклад Едвард Карр [11; 379]. В свою чергу І.Лисяк-Рудницький розглядав “неокозацький анархізм” лише як регіональний прояв більш масштабного, загальнонаціонального процесу “стихийного відродження козацьких традицій в Україні революційних літ” [15; 23].

Протилежна точка зору, що її, зокрема, в своїх ранніх працях відстоював Л.Винар [4; 14], намагається довести повну випадковість спільних моментів у історії означених явищ, або штучність махновського покозачення. Інші сучасні історики, бувало, в процесі дослідження змінювали свої позиції щодо проблеми. Так, у 1991 р., київський історик В.Волковинський вважав, що “військо Махно рядилося під козацтво, намагаючись відродити деякі його традиції і нагадувало в другому десятилітті XX ст. більше балаган, аніж армію” [6; 13]. У виданні ж 1994 р. цей автор вже зазначав, що “махновщина була генетично пов'язана з українським козацтвом, однак Махно взяв на озброєння від своїх славних предків лише ідеї високої любові до особистої свободи, мужність, молодечтво, заразливу веселість й неповторний гумор, готовність бути оборонцями порівняно невеликого Гуляйпільського району. Про незалежність же й суверенітет всієї України він не думав...” [7; 69]

Разом з тим історики, що стоять на протилежних позиціях, виявляють спорідненість у характері аргументації своїх висновків, точніше у її бідності, а іноді й повній відсутності. Так, аргумент Л.Винаря, що козаки вважали б ганьбою своє ототожнення з махновцями [4; 14], може свідчити лише про неприпустимий рівень ідеалізації цим автором подій вітчизняної історії. Позиція перекладання дослідницької праці на інші плечі теж є характерною для проблеми. І.Мазепа, зокрема, писав, що, якщо історики захочуть, то “знайдуть у махновському русі немало рис, типових для наших давніх запоріжців” [16; 46]. Сам же автор тритомної “України в огні та бурі революції” займатися цими пошуками явно не збирався.

Особисте ставлення Н.Махна до запорозьких козаків було неоднозначним. З одного боку героїчне минуле захоплювало його, з іншого він вважав запорозьців людьми з низьким рівнем соціальної і класової свідомості, що витрачали на своїх радах сили і час на вирішення несуттєвих проблем про “віру та церкву” [17; 146]. Можливо саме через це керівна ланка махновського руху не докладала жодних зусиль на відміну, наприклад, від керівництва армії УНР для штучного пропагандистського нав'язування козацької традиційності та атрибутики. Всі зовнішні та внутрішні прояви “покозачення” махновських повстанців йшли знизу, будучи ініціативами представників рядової маси повстанців та нижчого командного складу.

Вирішення проблем, пов'язаних з передачею історичної традиції, справа справді важка в основному через невизначеність критерію та методу, що мають пов'язати собою явища різних історичних епох, через небезпеку модернізму та низький авторитет у науковому середовищі таких суб'єктивних факторів, як духовна спорідненість і подібні їй речі.

Свідчення очевидців, що намагалися провести якісь історичні паралелі і були хоч трохи знайомі з історією України, на диво однозначні. Всі вони відзначають неабияку схожість і спорідненість махновського суспільства з січовим. Проте розбити на складові, докладно описати й узагальнити свої спостереження та висновки очевидці не бажали, а можливо, й не могли. Спорідненість здавалася зрозумілою мало не з першого погляду і водночас чимось невловимим. До подібного висновку здебільшого підводила своєрідна духовна атмосфера махновського середовища: намагання махновців тримати себе в рамках певної поведінки, їх стан погоні за радощами життя, їх костюми, ставлення до коней, грошей, зброї, вживання алкогольних напоїв тощо.

Основним механізмом передачі історичної традиції в нашому випадку виступила усна традиція, родинні та фольклорні перекази, що в дещо ідеалізованому вигляді донесли до XX ст. відлуння козацьких часів. Фактор генетичної пам'яті з рахунку скидати також не слід, проте не варто також забувати, що за станом на сьогоднішній день цей феномен знаходиться скоріше в арсеналі наукової фантастики, аніж академічної науки.

В Гуляй-Полі ніколи не забували про запорозьку старовину. Легенди про заснування цієї військової слободи тягнуться від останньої чверті XVIII ст. [10; 410]. Сам Н.Махно згадував, що про запорозьких козаків йому розповідала мати [22; 20], Явдоха Матвіївна Махно (в дівочтві – Передерій). Олександр Семенюта, один з лідерів

анархістської організації “Союз бідних хліборобів”, з якої потім вийшла ціла плеяда махновських польових командирів, ще в 1906 р. напучував гуляйпільських анархістів перед експропріацією чи іншою революційною акцією: “Велика честь і слава вам – сином народу, славним правнукам запорожців” [20; 106]. Про своє козацьке походження на початку минулого століття на півдні України пам’ятали ще багато селян. Прямим свідченням цього є нещодавно віднайдений рукопис В.Рубля, селянина з с.Мала Білозірка, що виводив свій родовід від козацького сотника XVIII ст. Андрія Рубля, а в вересні–грудні 1919 р., хоча й не за своєю волею, воював у махновському війську [18; 6].

В 1918-1920 рр. порівняння Гуляй-Поля з Запорозькою Січчю, а махновського загалу з січовим робилися з боку представників різних політичних таборів постійно. Так, у центральній комуністичній газеті “Правда” від 14 лютого 1919 р. відома російська революціонерка Олександра Коллонтай ділилася своїми враженнями: “Село Гуляйполє... прийняло вигляд укріпленого табору, що нагадує стародавню Запорізьку Січ” [19]. З “Запорозькою Січчю, блокованою неприязню”, порівнював Гуляй-Поле в листопаді 1920 р. і начальник штабу РПАУ/м/ В.Білаш [3; 494]. Описуючи в своїх мемуарах загальні збори селян і робітників Гуляй-Поля, що відбулися в лютому 1918 р., Н.Махно характеризував їх: “Це були збори справжньої Запорізької Січі, тієї, про яку ми тепер тільки читаємо” [17; 146].

В травні 1919 р. радянський службовець, що в складі делегації голови Ради та оборони РРСФР Л.Каменева побував у Гуляй-Полі, записав свої враження про зовнішній вигляд коменданта махновського штабу – Я.Домашенка: “...його начштаба (насправді комендант штабу – В.Ч.) – типовий запорожець: фізіномія, одяги, шрами, озброєння – картина українського сімнадцятого століття” [5; 138].

Начальник більшовицького Українського фронту В.Антонов-Овсєєнко наводить у своїх мемуарах текст секретного звіту політвідділу Вищої Військової Інспекції РСЧА УРСР, яка працювала в розташуванні махновців у другій половині березня 1919 р., де, зокрема, двічі повторюється одна фраза: “Частини “Батька Махна” міцно просякнуті духом і традиціями безшабашного, вільного Запорожжя...” [1; Т.3. - с.204; Т.4. - с.51] Про наявність в ментальності селян Катеринославщини “вільного запорізького духу”, збереження традицій “Вольностей” Війська Запорозького”, забарвленість махновського повстанства “козацьким романтизмом” [16; 55] не раз у своїй книзі писав уже згадуваний вище міністр внутрішніх справ УНР І.Мазєпа.

Зауважимо, що в нашому випадку слід чітко відрізнити впливи широко розповсюдженої в той час на Україні “козакоманії” від серйозної історичної традиції, що теж мала місце. І перше, і друге явище часто сусідили та існували паралельно в межах навіть одного загону, що давало можливість махновським недоброзичливцям змішувати ці поняття, виставляючи повстанців у негативному світлі. Так, наприклад, дрібний службовець білогвардійської адміністрації М.Герасименко дещо тенденційно описує своє враження від зустрічі восени 1918 р. з загonom махновців, що оперував північніше ст. Синельниково. Найбільш імовірно, що це був загін П.Петренка, уродженця с.Великомихайлівки сучасної Дніпропетровської області, що діяв на Гришинському напрямі. “...Воистину, це була сучасна Запорозька січ, і потрібен був могутній репінський пензель, щоб зобразити на полотні ці яскраво-картинні, неоковирні, дикі фігури. Більшість махновців було одягнуто у в’язані і сітчаті, білі та кольорові фуфайки, на ногах бовталися надзвичайної широти шаровари з червоними поясами навколо талії, кінці яких спускалися мало не до землі. Озброєні були всі “до зубів...” [8; 28] На запитання селян, з якої місцевості вони походять, махновці називались селянам “запорожцями”, а свій підрозділ “Запорозьким полком з армії батька Махна”. Зауважимо тут, що восени 1918 р. основна маса махновських загонів була невпорядкованою і назва загону вибиралася самостійно, на загальних зборах повстанців.

Паралелі в побутовому та соціально-економічному житті порівнюваних нами мілітаризованих суспільств простежуються досить чітко. Зокрема, виділяються прошарки досить заможних господарів, а на іншому соціальному полюсі – люмпен-вояків, “голоті” у козаків та махновського “ракла”, що стали осередками вслякого негативу, яким дорікають аж до сьогодні.

Важливим аргументом на користь “запорозької” теорії є територіальна спільність історичних явищ. Межі “Махновії” приблизно співпадають з кордонами Вольностей Війська Запорозького, які проте приросли Приазов’ям, що, як ми знаємо, було колонізоване в XIX ст. Азовським козачим військом. Більше того, певна кількість сіл, що стали осередками руху (“бандитськими гніздами” згідно з теорією Р. Ейдмана [21; 7]), були засновані в кінці XVIII ст. за участю колишніх козаків. Для прикладу: село Жеребець (нині Кірово Запорізької області), що виростало на місці запорозького зимівника, а на початку 1919 р. виставило повстанський загін в 300 чол. [3; 50]. На початок XX ст. в них ще збереглися елементи козацького адміністративного поділу (сотні), традиції самоврядування і деякі побутові звичаї. Зокрема, існування поряд з офіційним прізвиськом людини народного прізвиська, яке ще помилково називають “вуличним”. Значна кількість учасників “махновщини” були безпосередніми нащадками запорожців.

Обидва історичні явища, являючи собою масштабні соціальні рухи, знайшли своє організаційне втілення саме у військово-адміністративних системах – Війську Запорозькому Низовому та Революційно-Повстанській Армії України. Набравши сили, ці політичні утворення висунули претензії на виконання провідних ролей політичного життя України та на впорядкування її соціально-економічного і політичного устрою за виробленими всередині них зразками. Одночасно з цим ці організації високо цінували ідею власної окремішності в межах України. РПАУ/м/, наприклад, вбачала своє майбутнє в становищі незалежного федеративного члена Української соціалістичної республіки.

Військо Запорозьке як окрема форма реалізації народного суверенітету за свою багатовікову історію не пішло шляхом бюрократизації своєї організації, створивши проміжний стан суспільства, який намагалась відтворити і політична програма махновців. Функції суспільного регулювання були покладені на місцеві органи самоврядування, що спиралися на загальнодемократичні принципи. На теренах обох політичних утворень були розповсюджені різноманітні фінансові системи, а судочинство будувалося на практиці звичаєвого та договірного права.

Схожа і сутність ідеології цих політичних явищ. Дослідник запорозької культури І.Кравченко визначає її ідеологію як “релігію волі” [13; 9]. Якщо відсторонитися від анархічних закликів махновських декларацій, політична система махновського руху – це романтична спроба замінити сучасні суспільні відносини на ідеалізовані народною уявою запозичення з козацьких часів, які дозволили б народу знайти братерську рівність і особисту волю. Анархізм був лише сучасною ХХ століттю формою, якої набрали подібні умонастрої. Його доктрина з посиленнями на наукові методи обіцяла шлях їх реального запровадження і приховувала їх утопізм.

Найповніше запорозькі традиції відобразилися у військовій організації та побуті повстанців. Ідентичним був територіальний принцип комплектування війська з переважно добровільним характером вступу. Командний склад був виборним, невіддільним від рядової маси, мав якнайширші внутрішні повноваження, що поєднувалися з можливістю його заміни згідно з рішенням загальної ради бійців, що визнавалась головним керівним органом війська. Обидва війська існували переважно за рахунок самопостачання, військового здобичництва. Військові трофеї збиралися у спільну власність з подальшим пайовим розподілом поміж бійцями, військовими установами та місцевим населенням. Обома військами була витворена самобутня військова тактика, що базувалась на застосуванні маневру непрямих дій, посиленій розвідці та застосуванні військових хитрощів як тактичного чинника.

Рухи спиралися в своєму існуванні на енергію низових верств українського селянства, до яких приєднувалися найбільш мобільні та радикально настроєні члени інших соціальних груп. Вступ до військової організації розцінювався як своєрідний початок нового життя, коли багаж минулого підлягав забуттю. Вельми схожі, як уже зазначалося, психологічні типи запорожця та махновця. Впадає в око також яскраво виражений інтернаціоналістичний характер обох історичних явищ, що пов’язувався з переважанням саме українського населення.

Національний склад махновців відомий з книг російських анархістів П.Аршинова [2; 59] та В.Воліна [24; 221]. І хоча перевірка наведених даних сьогодні практично неможлива, немає належних підстав сумніватися в їх достовірності, адже ці анархісти виступали прихильниками денаціоналізації руху. Отже, РПАУ/м/ на 90% складалася з українців і на 6-7% – з росіян. Залишок у 3-4% поділяли між собою представники місцевих національних меншин (греки, євреї, болгары, німці) та колишні червоноармійці неслов’янського походження.

Неокозацький характер махновського руху доводить цілий комплекс проявів його національної самобутності. З них головними є традиції української військової, зокрема ідеї загальної рівності та демократизму, на основі яких організаційно будувались повстанські загони. Про неокозацьку специфіку руху говорить також використання повстанцями традиційної української військової термінології. Наприклад, використання титулу “Батько”, що став невід’ємним для багатьох повстанських командирів і особливо Нестора Махна.

“Батько” – вища форма титулування отамана, коли він, окрім чисто командних функцій, ставав господарем душ і вихователем своїх підлеглих. Ю.Липа вбачав у цьому наслідок впливу поняття роду на традицію української військової. (Командир – “батько”, бійці – “хлопці” /цим словом в Україні до сьогодні називають синів/, мати – “ненька Україна” [14; 150].) Титул “батька”, що самими махновцями в наказах та газетних статтях писався з прописної літери (Батько), явно був запозичений з козацької традиції. Так, наприклад, очевидці згадують, що при виборах кошового отамана Запорозької Січі в 1749 р. в протокольній формулі вступу на посаду містилася фраза: “...ти наш батько і будь нам паном на здоров’я...” [12; 154] Батьками на Січі також називали старих козаків, що мали величезний хоча і неофіційний авторитет на січове товариство.

З самого початку повстання Н.Махно був не просто загонним “батьком”. 1 жовтня 1918 р. перед боєм за с.Дібрівку 30 повстанців з подачі отамана Ф.Щуся проголосили Н.Махна “батьком” усього майбутнього повстанства. В разі невдачі всі вони розраховували полягти в бою, чим і було викликане таке самозакхане самозванство. Але фортуна була прихильна до них, і після перемоги, що розпочала масове повстання, Н.Махна на загальному сході дібрівських селян за участю делегатів від сусідніх сіл було одногослоно затверджено “батьком” всього революційного повстанства України”[2; 193].

Крім головного “Батька Махна”, були й типові загонні “Батьки” дрібнішого масштабу, перелічувати яких немає особливої необхідності (Батько Удовиченко, Батько Правда, Батько Дерменжи [3; 47] та інші).

Противники існування запорозьких традицій свої аргументи зводять до того, що порівнювані явища несхожі за своєю формою в їх повніших об’ємах, фактично приписуючи своїм опонентам думку про махновщину як про пряме відродження запорозького козацтва, думку, яку серйозні дослідники ніколи не відстоювали. Справді, не на всіх махновських головах мався “оселедець”, і рух махновський існував не триста, а лише три роки і, звичайно, махновці не ходили походами на турків і татар, і не обороняли віру православну від поляків з тої простої причини, що турків та шляхти на Україні вже давно слід простиг.

Махновці не є механічним продовженням запорозького козацтва в новітній історії України. Подібне трактування історичних явищ є безпосереднім проявом модернізму. Махновський рух – однокореневе з запорозьким козацтвом явище, яке заклало у вирішення посталих перед ним суспільних завдань одні й ті ж принципи, вироблені

на єдиній основі національної ментальності. Той факт, що на теренах одного й того ж географічного регіону, населеного одним і тим же етносом, у різні історичні епохи виникають масштабні народні рухи, які мають виразні риси спорідненості, й одночасно спостерігається відсутність цієї подібності деінде, говорить не про випадковість, а про звичайну історичну спадковість цих явищ.

Розвиток повстанського руху в 1918-1921 рр. обумовлювався не лише соціальними протиріччями в українському суспільстві, а також і прагненнями українського селянства зберегти і примножити свої історичні традиції часів Запорозької Січі та гайдамачини. Таким чином, існування запорозької традиції серед південноукраїнського селянства перетворюється в чинник історичного процесу. Грандіозне повстання, очолене Н.Махном, було продовженням нехай утопічної, але для українського селянства історично традиційної боротьби українського селянства ще з часів Запорозької Січі проти державних визисків, з далекою метою відміни усілякої державної влади взагалі.

Джерела та література:

1. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. Т.3-4. – М.,- Л., 1933.
2. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921 гг.) – Берлин: Издание “Группы русских анархистов в Германии”, 1923.
3. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К.: РВЦ “Проза”, 1993.
4. Винар Л. Причинки до ранньої діяльності Нестора Махна на Україні (1917-1918) // Розбудова держави. – 1953. – № 2.
5. В.Н. Экспедиция Л.Б.Каменева для продвижения продгрузов к Москве в 1919 г. // Пролетарская революция. – 1925. – № 6.
6. Волковинский В.Н. Махно и его крах. – М.: Изд. ВЗПИ, 1991.
7. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди та реальність. – К.: Перліт продакшн, 1994.
8. Герасименко Н.В. Батько Махно. – М., 1990.
9. Дубровський В. Батько Нестор Махно — український національний герой // Чорноморський збірник. – 1945. – т.VI.
10. Еварницький Д.И. (Яворницький Д.І.). Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. В 2-х частинах. – К.: Веселка, 1995.
11. Карр Э. История советской России. Кн.1. Большевицкая революция. – М.: Прогресс, 1990.
12. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999.
13. Кравченко І. Світ запорізький та його цінності // Запоріжці. До історії козацької культури. – К., 1993.
14. Липа Ю. Призначення України. – Львів: Софія, 1992.
15. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. — К.: Основи, 1994.
16. Мазепа І. Україна в огні та бурі революції. Т.3. – Прага, 1942.
17. Махно Н.И. Воспоминания. В 2 т. 3 кн. – Кн.1. – К.: Україна, 1991.
18. Рубель В. Історія... – Запоріжжя: Тандем-У, 2003. – 132 с.
19. Правда. – 1919. – 14 февраля.
20. ЦДІАК. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.2383. – Арк.106.
21. Эйдеман Р. Очаги отаманщины и бандитизма. – Харьков, 1921.
22. Paliy M. The anarchism of Nestor Makhno, 1918-1921: An aspect of the Ukrainian Revolution. — Seattle and London: Universiti of Washington Press, 1976.
23. Skirda A. Les cosaques de la liberte Nestor Makhno, le cosaques de l’anarchie et la querra civile russe. 1917-1921. – Paris, 1985.
24. Volin (V.Eikhenbaum). The unknow revolution (Krondshtat 1921, Ukraine 1918-21). – London: Freedom Press, 1955.